

XIX. YÜZYILDA KAZAN TÜRKLERİ ARASINDA EĞİTİM-ÖĞRETİM VE AYDINLANMA (MAARİFETÇİLİK) HAREKETİNİN BAŞLAMASI VE BUNUN ÖNCÜLERİ

EDUCATION-TRAINING AND ENLIGHTMENT AMONG KAZAN TURKS IN XIX. CENTURY BEGINNING OF ENLIGHTMENT MOVEMENT AND ITS PIONEERS

Yaşar BEDİRHAN¹

Öz

Türk dünyasında XIX. yüzyılın başlarından itibaren gelişen yenileşme hareketinin öncülerinden sayılan ve Rusya'daki Türk halkları arasında yetişen ilk modern Kazanlı Tatar Türk alimleri, tarihçiler, din adamları ve medrese ulemaları, benimsediği fikirler ve görüşler ile Rusya Müslümanları ve hatta İslam dünyası arasında büyük üne kavuşmuşlardır. Özellikle Mercanî, bir taraftan din alanında yeni görüşler ortaya atarken bir taraftan da kendi milletinin tarihini tüm yönleriyle inceleyerek, milletin belirli bir kimlik ve benlik kazanmasında büyük rol oynamıştır. Mercanî ve diğer büyük Tatar alimleri gerek yazdıkları eserler ve gerekse yetiştirdiği talebeler sayesinde milletin modernleşmesine ve bu bölgede daha sonra başlayacak olan “Cedidçilik” ve “Maarifetçilik” hareketinin başlamasına büyük katkıda bulunacaklardır. Kazanlı Türk alimlerinin bu bölgede attıkları yeni görüşler ile bu bölgede var olan geri kalmış eğitim zihniyetinin çökertilmesi ve bunun yerini akılcılığa bırakması sağlanmıştır. Nitekim onlardan sonra bu bölgede bir çok düşünür ve alim yetişmiştir. Bunlar arasında en önemlileri, Musa Carullah Bigi, Alimcan Barudi, Hadi Atlasi, Fatih Kerimi, Abdürreşid İbrahim, Abdullah Tukay, Fatih Emirhan, Kerim Tinsur, Hadi Maksudi, Sadri Maksudi, Yusuf Akçura gibi mümtaz şahsiyetlerin isimlerini sayabiliriz. Kazan bölgesinde siyaset, iktisat, idare, edebiyat, fikir ve düşünce alanlarında bir inkılâp yapılmıştır. Bu inkılâp hareketinde Osmanlı'nın etkisi olduğu kadar Rusya'nın da dolaylı olarak etkisi olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kazan, Tatar Türk Alimleri, Yenileşme, Tataristan, eğitim

Abstract

The first modern Kazan Tatar Turkish scholars, historians, reverends and madras ulama who were accepted as the pioneers of innovation movements which developed in Turkish world from the beginning of XIX. Century and who were brought up among Turkish people in Russia became famous among Russian Muslims and even in Islam world with the thought and views they adopted. Especially Mercanî play important role in enabling a specific identity and personality to his nation while raising ideas in religion on one hand and analyzing all the aspects of his own nation on the other. Mercanî and other great Tatar scholars would have great contribution to the modernization of the people with their Works and students and also due to establishing movements of “Jadidism” and “Enlightment” which would start later on in this region. With his historical works, Mercanî is the person who wrote a modern work among Kazan Turks for the first time. His Work served as a means for the nation to become aware and learn about their past and be proud of themselves. These works of Mercanî were appreciated by Russian and Western scientists. His works of Mercanî are used as a basic resource in all science world even today. Moreover as a pioneer, Mercanî founded the ground to bring out various Works about history of Kazan in fact, various philosophers and scholars were brought up in this region after him. We can list the names of preeminent people such as Musa Carullah Bigi, Alimcan Barudi, Hadi Atlasi, Fatih Kerimi, Abdürreşid İbrahim, Abdullah Tukay, Fatih Emirhan, Kerim Tinsur, Hadi Maksudi, Sadri Maksudi, Yusuf Akçura among the most important ones. There was a revolution in Kazan region in the field of politics, economics, administration, literature, ideal and thought. In this movement of revolution Russia has an indirect effect as much as the Ottoman.

Key Words: Kazan, Tatar Turkish Scholars, Innovation, Tatarstan, Education

¹ Yrd.Doç.Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, caturalp@hotmail.com

Giriş

Buhara, Hive ve İran ile ticarete başlayan Tatarlar, hem çok para kazanarak zenginleştiler, hem de milli karakterlerinde bulunan bilgi dağarcıklarını genişlettiler. Buhara ve Semerkant'taki muhteşem medrese ve kütüphaneleri gören Tatarlar ilme çok değer vermeye başladılar. Tatarlar memleketlerine kıymetli el yazmaları ile taş basma kitapları beraberinde getirdiler². En önemlisi de artık aileler çocuklarını, tatar zenginlerinin yardımıyla, Buhara'ya göndermeye başlamışlardı. Bundan sonra Buhara, Kazan Türkleri için bir kültür merkezi haline geldi. 1820 senesinde Buhara'ya gelen Rus yüzbaşı Meyendorf, “300 kadar Tatarın dini ilimler okuduğunu” söylemektedir³. Buhara medreselerindeki eğitim-öğretim dini mahiyette olmasına rağmen, Kazanlı şakirtlerin kendi yurtlarında bulamadıkları bir çok yenilik de verilmekte idi. Hiç yoktan buradaki zengin kütüphanelerden yararlanma imkanı kazandılar. Genellikle de bu Buhara'dan dönen “*damollar*”⁴, köylerde ve şehirlerde imamlık ve müderrislik görevini üstlenmişlerdir.

İşte bu “*damollaların*” kendi memleketlerinde açtıkları medreseler Kazan bölgesinde yeni bir hareketin başlamasına ve yayılmasına yol açtı⁵. Çünkü bu bölgede Ruslar tarafından bir okul açılmadığı gibi, eğitimde, genellikle mescit yanındaki mektepler aracılığı ile yapılmaktaydı. Buna rağmen Kazanlılar arasındaki okuma yazma oranı, Ruslara nazaran daha üstün durumda idi⁶. Medreselerdeki eğitim köylerde ve şehirlerde bir “bay”ın (zengin tüccar) himayesi ile gelişti. Medreselerin ne önceden belirlenmiş bir müfredat programı ne de bir çalışma takvimi bulunmakta idi. Dini eğitimin hakim olduğu bu medreselerde sadece dini bilgiler öğretiliyordu. Buna rağmen medreselerin, Tatar halkının medeni seviyesini yükseltmesine hizmet bakımından faydası büyük olmuştur.

Bölgede açılan ve zaman içinde ıslah edilecek olan medreseler, XIX. yüzyıla gelindiğinde Tatarların dini ve fikri olarak değişime, bir tür Rönesans (aydınlanma) hareketinin başlamasına neden oldu. Fakat ilk önce bu ıslahat hareketi dini sahada kendini gösterdi. İşte Kazan Türkleri arasında başlayan “dini ıslahat” daha sonraları fikri yapıda, yani Ceditçilik (yenileşme) hareketinin başlamasına neden oldu.

XIX. yüzyıldan itibaren Buhara'daki eğitimin de etkisiyle Kazanlı bazı mollalar eski sistemi (Usul-ü Kadim) sorgulamaya başladılar. Hatta “*Maarifetçilik*” adı verilen alternatif bir eğitim sistemi ortaya attılar. Ayrıca dini konularda, bazı yeni görüşler ortaya atarak halkın medeni uyanışına büyük katkıda bulunmuşlardır. Bunlar arasında Abdürrahim Otuzimeni, İbrahim Halfin, Abdunnasır Kursavi, Abdulkayyum Nasirî, Hüseyin Feyizhanî, ve Şehabeddin Mercânî bulunmaktadır. Şehabeddin Mercânî, Kazandaki dini ıslahat hareketinin başlamasında büyük rolü olduğu gibi, İdil-Ural bölgesindeki Ceditçilik hareketinin başlamasına da fikirleri sayesinde öncülük etti. Şimdi bu dini ve fikri ıslahat hareketine

²Tamurbek Devletşin, **Sovyet Tataristan'ı**, (çev. Mehmet Emircan), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s.24.

³Hisao Komatsu, “Buaha ve Kazan”, **IX. Türk Tarih Kongresi** (21-25 Eylül 1981) C. II, Ankara 1988, s. 602.

⁴Yüksek tahsil yapmış öğrenciler.

⁵Akdes Nimet Kurat, “Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri”, **DTCF. Dergisi**, C. XXIV, Sayı 3-4, Ankara 1966, s. 97. A.N. Kurat bu dönemi, “Büyük Medreseler Devri” olarak tanımlamaktadır.

⁶Kurat, “Medeni Uyanış”, s. 96.

katkıda bulunan şahsiyetler hakkında bilgi vereceğiz ve onların görüşlerini ortaya koymaya çalışacağız.

1. Abdürrahim Otuzimeni

Otuzimeni, 1730 yılında Kazan'a bağlı Çistay kazasının Otuz-İmen köyünde doğdu. İlk tahsilini kendi köyünde aldı. Daha sonra Otuzimeni, birkaç defa İslam memleketlerine seyahatler yapmış ve buralarda tahsil hayatına devam etmişti. Buralarda medreselerde tahsilini tamamladıktan sonra, memleketine dönerek Timeş köyünde medrese kurdu. Devrin din ilimleri sahasında eşsiz bir alim olduğu bilindiği gibi ayrıca usta bir şair olduğu da bilinmektedir⁷.

Maarifetçilik akımının ilk temsilcisi olan Abdürrahim Otuzimeni'ye göre, *“Kendilerine alim diyenler cahil kimselerdi. Zira halk içinde gereksiz şeylerle uğraşıp kendi zenginliklerini ve rahatlarını düşünmektedirler. Alimlerin söylediği gibi tartışılacak her şey tartışılmış ve daha X. Yüzyıldan itibaren içtihat kapısı kapanmamıştır. Her zaman olduğu gibi içtihat kapısına bu gün de ihtiyaç vardır. Yine Otuzimeni'ye göre 41 farz vardı; kırkbirincisi de Rusça'yi öğrenmektir”*⁸. Otuzimeni'nin Kazan Türklerinin, Rusça öğrenmeleri hakkındaki önemli görüşü cidden kayda değerdir. Bu dönemdeki Rus baskıları ve eziyetlerine rağmen onlara karşı koymanın Rusçayı öğrenerek mümkün olacağını düşünmekte idi. Rusça öğrenmek aynı zamanda Rus mekteplerinde tahsile yol açacağından ve bu sayede Kazan Türklerinin, Batı Avrupa medeniyetine katılmasını da mümkün kılacaktı. Kendi devrinde fikirleri anlaşılmamış olan Otuzimeni, daha sonraki dönemlerde bir çok kişiyi fikirleriyle etkileyerek çağdaş terakki yolunda ilerlemelerine vesile olmuştur.

2. İbrahim Halfin

İbrahim Halfin'in yenilik anlayışının kaynağı farklı olmasına rağmen onu da burada zikretmemiz gerekmektedir. Onun doğrudan doğruya yenilik hareketine katılmasında, bölgenin kendi iç dinamikleri değil, çeşitli yabancı ve Rus bilginlerin arasında bulunmasından kaynaklanmakta idi. İbrahim Halfin, babası ve dedesinin geleneğinden gelmekte idi. Dedesi II. Katerina'nın çağdaşı olan Muallim Said Halfin'dir⁹. Said Halfin, bir dönem için Kazan'da silah ve teçhizat deposu idaresinde tercüman olarak çalıştıktan sonra II. Katerina'nın fermanı ile *“Vilayet Tercümanı”* unvanıyla Kazan Lisesinde Tatar dili öğretmenini olarak tayin edilmişti¹⁰. Said Halfin, 1799'da St. Petersburg'da *“Türkçe Gramer”* neşretmiş, 1788'de de *“Tatar Tili Azbukası”* çıkarmıştı¹¹. Said halfin'den sonra oğlu İshak Halfin de Kazan Lisesinde Tatar dili muallimliğine devam etmişti. İşte İshak'ın oğlu İbrahim Halfin de bu Kazan Lisesinde Tatar dili öğretmenliği yapmıştı¹². 1804 'te Kazan'da üniversite açıldı ve 1807'de Almanya'nın Rostock Üniversitesi'nden davet edilen Profesör Christian Martin Fraehn ile tanışan İbrahim Halfin, bu üniversitede 1812 yılında Tatar dili okutmanlığına

⁷Kurat, “Medeni Uyanış”, s. 100.

⁸Kurat, “Medeni Uyanış”, s. 100-101.

⁹ Ahmet Temir, *Müstefadü'l-Ahbar fi Ahval-i Kazan ve Bulgar* (Önsöz Kısmı), s. 5.

¹⁰Devletşin, age. s.34.

¹¹Kurat, “Medeni Uyanış”, s. 110.

¹²Devletşin, age. s.34.

atandı. 1823 senesinde de aynı üniversitede Doğu Dilleri Edebiyatı profesörü oldu¹³. Tarihi araştırmalar ile ilgilenen İbrahim Halfin, bazı eserler de kaleme aldı. 1819'da üniversite konseyine, Tatarlara kendi dillerini öğretmek ve onları dünyevi ilimlerden haberdar etmek gerektiğini vurgulayan bir bildiri sundu¹⁴. Yine 1819'da Tatar dilinde, 1822 yılında da Rusça olarak "*Cengiz Han İle Aksak Timur'un Hayatı*" adında anonim hikayeleri içeren bir kitap yayınladı. İbrahim Halfin'in bundan sonraki eseri ise Alman şarkiyatçı Prof. Fraehn'in idaresinde beraber çalışarak hazırladıkları Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın **Şecere-i Türk** (Türklerin Soy Ağacı) adlı eseridir¹⁵.

İbrahim Halfi'nin bu tarihi çalışmalarından başka Tatar dili üzerine de çalışmalarının olduğu bilinmektedir. İbrahim Halfi bir Tatar dili grameri hazırlamakla birlikte Tatar dili sözlüğünü de hazırlamıştı¹⁶. Bu noktada İbrahim Halfin'in, batılı anlamda çalışan ilk alimlerden birisi olduğunu söyleyebiliriz.

3. Abdünnasır Kursavî

Kazan Türkleri arasında dini ıslahat hareketinin, güçlü temsilcilerinden biri diğeri de Abdünnasır Kursavî olmuştur. Kursavî yalnız Rusya Müslümanları arasında değil, umumiyetle bütün İslam dünyası ölçüsünde yeni fikirler ortaya atma cesaretini göstermiştir. 1765 senesinde Kazan yakınlarındaki Kurşa köyünde doğduğu için "*Kursavî*" nisbesini almıştır. İlk tahsilini Meçkere medresesinde yaptıktan sonra Buhara'ya gitmiş ve meşhur Türkmen şeyhleri Niyaz-Kul ve Şah-Niyaz adlı mollalardan ders almıştır¹⁷.

Kursavî burada Orta Asya'nın zengin kütüphanelerinden faydalanmış ve İslam dinine ait bütün kitapları okumuştur. Özellikle Kur'an, Hadis ve Kelam dallarında devrinin en seçkin alimi haline gelmiştir¹⁸. Kudretli düşünüş tarzına ve keskin dile (eleştirilerini yalnız eserleriyle değil gittiği yerlerde sözle de yaymaya çalışmıştır) sahip olan ve ayrıca büyük bir bilgi dağarcığına sahip olan Kursavî, alimlerin serbest düşünme hakkını arama ve dini tezleri yorumlama hürriyetlerini savunmakta idi¹⁹.

Kursavî fikirlerini *el-İrşadü'l-İbad* (Allah'ın Kullarını İrşad) adlı eserinde izah etti. Kursavî, Buhara ve Semerkant kütüphanelerindeki klasik İslam alimleri ve filozoflarının eserlerini tetkik etti. Aslında devrin alimlerinden bazılarının aksine içtihat kapısının herkese açık bulunduğu görüşünü müdafaa etmekteydi. Ona göre her İslam alimi, Kur'an ve hadisi kendi akli ve kanaatine göre tefsir etmek, açıklamak ve hakikati aramak yoluna ve vardığı neticelere göre amel etmek hakkına haizdir²⁰. Kursavî böylece İslam'ı nassın otoritesinin sorgulanmaksızın kabulü ve ulema tarafından tespit edilmiş hükümlerin benimsenmesini

¹³ Tamir, age. s. 5.

¹⁴ Ayşe Azade Rorlich, **Volga Tatarları**, (çev. Mehmet Süreyya Er), İstanbul 2000, s. 148.

¹⁵ Devletşin, age. s. 35.

¹⁶ Rorlich, age. s. 148.

¹⁷ Kurat, "Medeni Uyanış", s. 101. Kazanlı Türkler arasında Nakşibendi Tarikatının yayılması da bu Buharalı Şeyh Niyaz-Kul Han'a bağlı olan Kursavî sayesinde gelişmiştir. Bk. Hamit Algar, "Şeyh Zeynul Resulev: Volga Ural Bölgesinin Son Büyük Nakşibendi Şeyhi", **İlim ve Sanat**, İstanbul 1985, s. 64.

¹⁸ Devletşin, age. s. 32.

¹⁹ Devletşin, age. s.32.

²⁰ Kurat, "Medeni Uyanış", s. 101.

reddediyor, taklitçiliğe karşı çıkıyor ve yerine İslam'ı, nassın hayatiyetinin önemli bir ölçütü olarak Kur'an ve hadisin yaratıcı yorumunu yerleştiriyordu²¹.

Kursavî'nin bu düşünceleri ve sözleri Buhara'da büyük bir gürültünün çıkmasına sebep oldu. Burada bulunan mollaların ve işanların²² büyük tepkisi ile karşılaştı. Kursavî'nin fikirlerine sert eleştirilerde bulunan mollalar ve işanlar durumu Buhara Emiri Haydar'a iletmişlerdi. Kursavî, Emir Haydar tarafından yakalanarak ölüm cezasına çarptırıldı. Fakat şeklen tövbe ettirilerek serbest bırakıldı²³. Bunun üzerine Kursavî memleketi Kur'a'ya döndü. Buraya imam olarak tayin edilen Kursavî, büyük bir medrese açmış, müderrislik yapmış ve etrafına çok sayıda öğrenci toplamıştı. Bu arada ilmi faaliyetlerine de devam etti. Görüşlerini *Heftiyek* tefsirinde (Kur'anı Kerimin yedide biri) belirtmeye devam etti²⁴. Kursavî'nin fikirleri kendi memleketinde de mutaassıp ve cahil molla, müderris ve bilhassa işanlar arasında kasırğa kopmasına sebep oldu. Kazan şehrinde büyük çoğunluğu Buhara ekolüne mensup ulemaların bulunmasından Kursavî'nin fikirleri tasvip edilmek şöyle dursun şiddetle reddedilmişti²⁵. Kursavî'nin görüşleri o dönemde anlaşılammış ancak Kursavî'den sonraki devirlerde bu fikirleri ve düşünceleri rağbet görmüş ve Kazan'daki yenilik hareketlerinin başlamasına neden olacaktı²⁶. Ayrıca Kursavî ilk defa olarak o dönemde büyük bir otoriteye sahip olan Buhara'nın şöhretine büyük bir darbe indirmiş oldu²⁷.

4. Abdülkayyum Nasırî

Şehabeddin Mercani'nin çağdaşı olan, fakat yaptıkları icraatlar bakımından tamamıyla birbirinden farklı istikametlerde yürümüş olan kişi Kayyum Nasırî'den başkası değildir. Mercani, din sahasında yeni hareketlerin önderliğini yaparak molla ve işanları eski zihniyetten kurtulmaya sevk etmekle manevi sahada nasıl eşsiz bir hizmette bulundu ise, Kayyum Nasırî de dünyevi bilgileri Kazan Türklerine aşılammakla o derece mühim bir hizmet ifa etmişti²⁸. Bu yüzden Kazan Türklerinin medeni gelişmesinde Nasırî'nin büyük payı bulunmaktadır.

Kayyum Nasırî, 1824 yılında Kazan'da Yukarı Şardan köyünde doğdu. Nasırî ilk tahsiline babasının yanında başladıktan sonra Kazan'a gelmiş ve Ahmed Hazret Medresesine girmiş burada dini ilimler yanında Arapça ve Farsçayı da öğrenmişti. Nasırî, aynı zamanda gizlice Rusçayı da öğrenmişti. Bu sayede batı ilimlerine ulaşma imkanı kazanmıştı²⁹. Nasırî'nin Rusça öğrenmesinde ailesinin telkini ve aynı zamanda kendisinin de buna merak sarmış olması ile izah edilebilir³⁰. Nasırî'nin Rusçayı gizlice öğrenmesinin sebebi o sıralarda bilhassa medrese şakirtlerinin Rusçayı öğrenmeleri ve umumiyetle Ruslarla düşüp kalkmaları,

²¹Rorlich, age. s.110.

²²İşan: Türkistan'da ve İdil havzasında "Sufi, Mütteki, Veli, Keramet sahibi" manasında ulema, şeyh ve dervişlere verilen bir sıfattır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mirza Bala, "İşan", *İA*, C. V/2, Eskişehir 1977, s.1224-1226.

²³Ahmet Temir, "Kursavî Abdünnasır", Türk Ansiklopedisi, C. XXII, Ankara 1975, s. 371.

²⁴Devletşin, age. s. 32-33. Rorlich, age. s. 110.

²⁵Temir, "Kursavî", s. 371. Devletşin, age. s. 33.

²⁶Temir, "Kursavî", s. 371.

²⁷Abdullah Battal Taymas, **Kazan Türkleri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2000, s. 338, Temir, agm. s. 33.

²⁸Kurat, "Medeni Uyanış", s. 109.

²⁹Chaltal Lemerciel-Quesquejay, **Abdülkayyum el-Nasırî**, (19.yüayılıda Bir Tatar Islahatçı), (çev. Deniz Bozer), Ankara 1984, s. 4.

³⁰Kurat, "Medeni Uyanış", s. 106-107.

Kazan Türkleri tarafından eleştirilmekte ve Rusça öğrenmekle “**Rus olmak**” tehlikesinin baş gösterdiğine hükmedilmesindendi³¹. Nasırı medresedeki tahsil hayatını bitirdikten sonra Kazan’daki dini Rus mekteplerinde Tatarca okutmak için yardımcı arayan Rus idarecilerin teklifini kabul ederek ilk önce “*Dini Mektep*” diye anılan mektepte ve onun devamı olan “*Dini seminer*” adlı orta mektepte, 1855 yılından itibaren ders vermeye başladı³². Nasırı 1873 yılında, Müslüman mektepleri müfettişi Wilhelm Radloff’un aracılığı ile Tatarca öğretmeni olarak Rus-Tatar öğretmen okuluna atandı. Aynı zamanda Tatar medreselerinde öğrenci olan pek çok kişinin de özel Rusça öğretmeni idi. Bu öğrenciler Nasırı sayesinde Avrupa kültürüne dair ilk bilgileri ondan almışlar ve dünyevi bilimlerle tanışmışlardı³³. Fakat o burada da fazla çalışmamış ve birkaç yıl sonra Radloff ile arası açılarak ayrılmak zorunda kalmıştı. Bütün bu temaslar neticesinde Nasırı, Rus ilim muhitine girmiş, Radloff, Gottwaldt, Gülnar Hanım Lebedova ve Maslovskiy gibi şahsiyetler ile tanışmış ve bunun neticesinde ilmi metotlar hakkında bilgi sahibi olmuştu. Nasırı kendi milletinin etnografyası, dili ve arkeologyasını merak etmiş ve bu konuda Kazan Türkleri arsında ilk defa olarak araştırmalar yapmaya ve eserler yazmaya başlamıştı. Bundan başka günlük hayatta kullanılan coğrafya, aritmetik, fizik, geometri, botanik, tarih ve ahlak konularında ders kitapları yazmıştı³⁴. Kayyum Nasırı’nin bu ilmi hizmetleri takdir edilerek Kazan üniversitesine bağlı Arkeoloji Cemiyeti’ne üye seçilmesini sağlamıştı³⁵.

Nasırı, Tatar kültürüne yaptığı katkılardan dolayı “*Tatarların Lomomonov*”u veya “*Tatar Ansiklopedisti*”³⁶ diye adlandırıldı. O halkına doğrudan doğruya dinle ilgili değil de daha ziyade pratik hayatla çağdaş bilgilere giden yolu kendisine amaç edinmişti. Nasırı, Tatarları derin uykularından uyandırmak için 1859 yılından itibaren neşriyata başlamış ve bu faaliyetini ölüm yılı olan 1902 yılına kadar devam ettirmişti.

Nasırı, çağdaşı Mercanî kadar keskin zekaya ve derin düşünceye sahip olmasa da edebiyat ve bilimsel bilgiyi kendi diline tercüme ederek halkın aydınlanmasını sağlamıştı³⁷. Nasırı’nin en önemli icraatlarından biri de o devirde İdil bölgesinde konuşulan dili, edebi dil olarak inşa etmesidir. Nasırı Tatar dili öğretmenliği döneminde Tatar dili ile meşgul olmuş, bu sahada bir de Tatarca-Rusça sözlük hazırlamıştı³⁸.

5. Hüseyin Feyizhanî

Kazanlı ıslahatçılar arasında önemli bir yere sahip olan diğer bir kişi de hiç şüphesiz Mercanî’nin öğrencilerinden Hüseyin Feyizhanî’dir. Kazan’da batılı tarzda ilk ilmi eserler yazan kişi Hüseyin Feyizhanî, 1821 senesinde Simbir eyaleti, Kurkiş kazası, Babaçay köyünde doğdu. Tahsiline kendi köyünde başladıktan sonra Kazan’a geldi ve Mercanî’nin medresesinde öğrenimine devam etti. Burada Mercanî’nin derslerinden ve yeni fikirlerinden

³¹Kurat, “Medeni Uyanış”, s.107.

³² Ahmet Temir, **Wilhelm Radloff Devri**, Ankara 1991, s.30, Kurat, “Medeni Uyanış”, s.107, Quesquejay, age. s. 4.

³³Rorlich, age. s.114, Temir, a.g.e. s. 31.

³⁴Devletşin, age. s. 53. Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi**, Ankara 1999, s. 15.

³⁵Kurat, “Medeni Uyanış”, s.107, Temir, age. s. 32.

³⁶Rorlich, age. s. 142.

³⁷Rorlich, age. s. 143, Devletşin, age. s. 53, 54.

³⁸Devletşin, age. s. 54.

çok istifade etmiş ve bilhassa Mercanî'nin tesiriyle tarih sahasında çalışmaya başlamıştı. Ayrıca Mercanî'nin tavsiyesi ile Rusça'yı da öğrendi. Rusça eserler sayesinde modern tarih ve arkeoloji araştırmaları usullerini elde etti. Feyizhanî, Kazan'daki müsteşriklerle temas etmiş ve Rus ilim muhitine katılmıştı³⁹.

Feyizhanî, Kazan'daki “*Şark Dilleri Mektebi*”nde okutman oldu. Fakat Doğu Fakültesi bölümü, 1853'te St. Petersburg üniversitesine nakledilince Petersburg'da faaliyet göstermeye başlamış, burada Arapça ve Tatarca Lektörlüğüne tayin edilmişti. Hüseyin Feyizhanî, Tatar dili üzerine de ilmi çalışmalara başlamış, aynı zamanda arkeoloji sahası ile ilgilenmiş ve bir müddet sonra bu cemiyetin üyeliğine seçilmişti. 1862 yılında Rusça olarak “*Türk Dili Grameri*” yazmış ve bu eser taş basma olarak basılmıştı. Ayrıca Moskova arşivlerinden topladığı belgelerle “*Kırım Yurduna ve Ol Taraflara Dair Yarlık ve Hatlar*” adlı eserini oluşturmuştu⁴⁰.

Yine bir Bulgar mezar taşı kitabesi çözen Feyizhanî, eski Bulgar dilinin burada yaşayan Çuvaşların dili ile aynı kökten olduğuna ilk defa dikkat çekerek tarih ilmine büyük bir yarar sağlamıştı⁴¹.

Feyizhanî, hocası Mercanî ile birlikte milli kültürün gelişimi meselelerini inceleyerek, medreselerde dini eğitimin yanında dünyevi bilgilerin de okutulmasını ve bu yönde Avrupalı tarzda bir Tatar lisesinin açılmasını öngören planlarını *Islah-ı Medaris* adlı bir risalede açıklamıştı⁴². Feyizhanî ve Mercanî'nin birlikte hazırladığı bu proje ile Tatar Üniversitesi'nde İslam akideleri ile birlikte pozitif bilimler de okutulacaktı⁴³. Bu sayede Kazan Türklerinin mektep ve medreseleri Rus mektepleri seviyesine çıkacaktı. Fakat Feyizhanî'nin bu görüşleri o zaman gerçekleşmemişse de bir müddet sonra Ceditçilik (yenileşme) hareketinin de başlamasıyla Kazan'daki ve diğer yerlerdeki medreselerin ıslahı yoluna gidilmiştir. Bu cümleden olmak üzere Kazan'da “*Medrese-i Muhammediye*” Orenburg'da “*Medrese-i Hüseniye*”, Ufa'da “*Âliye*”, Troiski'de “*Resuliye*”, Bubi köyünde “*Bubi Medresesi*” gibi Kazan Türklerinin kültürel gelişmesinde büyük hizmetleri bulunan medreseler, Feyizhanî'nin hazırladığı bu proje ile kurulmuştu⁴⁴.

Feyizhanî 1896'da Rus Maarif Nezareti tarafından Kazaklar arasına gönderildi, orada beş ay kaldıktan sonra St. Petarsburg'a dönerken kendi köyüne uğradı ve hastalanarak burada vefat etmişti⁴⁵. Hüseyin Feyizhanî Avrupalı manada yetişen bir şahsiyet olmakla birlikte, Gaspıralı İsmail Bey'in başlattığı “*Usul-ü Cedit*” hareketinin bu bölgede yerleşmesine büyük fayda sağlayan kişidir⁴⁶.

³⁹Kurat, “Medeni Uyanış”, s.110, Devletşin, age. s. 51.

⁴⁰Kurat, agm. s. 111, Rorlich, age. s. 149.

⁴¹Devletşin, age. s. 51.

⁴²Devletşin, age. s. 51.

⁴³Mercanî ve Feyizhanî'nin bu fikirleri daha sonra Gaspıralı İsmail Bey tarafından uygulamaya konuldu. Bkz. Nadir Devlet, **1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi**, Ötüken Yayınları, İstanbul 1998, s. 45,46.

⁴⁴Kurat, “Medeni Uyanış”, s.111.

⁴⁵Kurat, “Medeni Uyanış”, s.111, Devletşin, age. s. 52.

⁴⁶Kurat, agm. s.111.

6. Şehabeddin Mercani

İdil-Ural bölgesinde “Şehab Hazret”⁴⁷ diye ünlene Mercanî, 15 Ocak 1818 tarihinde Yapancı (Yabancı) köyünde doğdu. Mercanî'nin dedelerinden Abdülkuddüs'ün Mercan köyünü kurması ve buraya yerleşmesi nedeniyle Şehabeddin, “*Mercanî*” nisbesini aldı⁴⁸. Dedesi Sübhan Hazret, yirmi beş yıl kadar imamlık yaptıktan sonra ticaret ile meşgul olmuştu⁴⁹.

Babası Bahaeddin Hazret, ilim tahsil etmek için Buhara'ya gitmiş ve burada Emir Haydar Töre'den iltifat görmüştü. Buhara'dan Kazan'a dönünce ilk başta Yabancı'da ve 1821 yılında ailesiyle birlikte taşındığı Taşkiçü köyünde imamlık ve müderrislik yaptı⁵⁰. Bahaeddin 40 yıl müderrislik yaptı, böylece Mercanî dahil bir çok şakirt yetiştirdi.

Mercanî, altı yaşında babasının medresesinde okuyarak ondan ilim ve feyiz aldı. Mercanî, bu medresede Arapçadan başka Farsça, kelam, mantık ve fıkıh usulü okudu. Ufak yaştan itibaren okumaya ve araştırmaya hevesli olan Mercanî, 16 yaşında babasının medresesinde halifelik (yardımcı öğretmen) yapmaya başladı. 19- 20 yaşlarında Mercanî okuduğu kitapları sorgulamaya başladı. Dedesi Sübhan Hazret ona tarih zevkini aşılayanlardan biridir⁵¹.

Mercanî o dönemdeki bir çok şakirt gibi Buhara'da eğitim almak istiyordu. Fakat buraya gidecek yeterli parası olmadığından o zamanın ticaret merkezlerinden olan Troystki'de ticaret yaptı. Yeterli parayı kazandıktan sonra eğitimini tamamlamak için Buhara'ya gitti (1838). Yedi aylık seyahati sırasında ıslahatçı Tatar alimi Abdünnasır Kursavi'nin fikirleriyle tanışmış ve hatta Kursavi'nin fikirlerini savunan kişilerle çetin münakaşalar dahi yapmıştı.

Mercanî Buhara'ya vardıktan sonra “*İşan Türkmani*” medresesinde bir hücre satın alarak buraya yerleşti. Burada devrin meşhur mollalarından ders almaya başladı. Buhara'daki hocaları arasında Damolla Mirza Salih Alim, Damolla Muhammed b. Sefer el- Hocendi, Damolla Fazıl b. Aşur el- Acduvani, Damolla Abdülmümin Hoca b. Özbek Hoca el- Buhari el- Esfenci, Damolla Huday Birdi b. Abdullah el- Beysuni, Damolla Baba Rafî el- Hocandi, Kadı Muhammed Şerif b. Ataullah el- Buhari bulunmaktadır⁵². Mercanî, bir iki yıl tedrisattan sonra fazla ileri gidemediğini gördü ve büyük umutlarla gelmiş olduğu Buhara'da hayal kırıklığına uğradı. Buhara'daki tedris usulleri hoşuna gitmediğinden kendi başına çalışmaya ve Buhara kütüphanelerinde bulunan nadir ve kıymetli eserleri mütalaa etmeye başladı. Mercanî'nin buradaki çalışmaları ilerisi için çok faydalı oldu⁵³. Mercanî burada maddi sıkıntı çektiğinden bir iş bularak öğretmenlik yapmaya başladı⁵⁴.

⁴⁷ Tatar Türkleri saygı duydukları kişileri “Hazret” diye nitelemekte idiler.

⁴⁸ Nadir Devlet, “Kazanlı Tarihçi ve Islahatçı Din Adamı Şihabeddin Mercanî I”, **Kazan**, Sayı 5, Ankara 1972, s. 33-34.

⁴⁹ Ahmet Kanlıdere, “Mercanî”, DİA, C. 28, Ankara 2003, s. 171.

⁵⁰ Kanlıdere, a.g.m. s. 171.

⁵¹ Hisiao Komatsu, “Buhara veKazan”, **IX. Türk Tarih Kongresi**, (21-25 Eylül 1981), C. II, TTK, Ankara 1988, s. 601-604.

⁵² Devlet, “Mercanî I”, s. 34-35.

⁵³ Kurat, “Medeni Uyanış”, s. 104.

⁵⁴ Devlet, “Mercanî I”, s. 35.

Şehabeddin Mercanî, Buhara'da kaldığı beş yıl içinde bir çok eser mütalaa etme fırsatını buldu. Fakat bir ara Buhara kadar ün salmış olan Semerkant'a gittiğini görüyoruz. Galiba bazı eserleri tetkik etmek amacıyla Semerkant'a giden Mercanî burada Şirdan Medresesinin meşhur müderrisi Kadı Ebu Said b. Abdülhay es-Semerkandi'den ders almaya başladı. Bilhassa Kadı Ebu Said'in epeyce zengin kütüphanesinden yararlanma imkanı buldu. Bu kütüphanedeki el yazma eserleri tetkik ederek İslam ve Türk Tarihi sahasındaki bilgisini derinleştirdi. Bu yüzden Mercanî, tarihe olan ilgi ve bilgisini bu hocasına atfetmektedir⁵⁵. Mercanî, İmam Gazali'nin eserlerini okudu ve istinsah etti. Ayrıca Mantık, kelim vs. kitapları ile tarih kitaplarından "*Keşfu'z-Zunûn*", İbn. Hallikan'ın "*A'lamül-Ahyâr, el- Cevâhirü'l-Maziyet fî Tabakatü'l-Hanefiye*", Timur Han'ın tercüme-i halini, bir de İbn Fadlan'ın X. Asırda Bulgar Devletine seyahatini konu alan "*el-Rihle*" adlı eserini burada okudu ve istinsah etti⁵⁶.

Mercanî'nin fikir seviyesinin olgunlaşması ve farklılaşmasının burada gerçekleştiğini tahmin ediyoruz. Bunda kendi gayretleri kadar hocaları Kadı Ebu Said, Huday Birdi b. Abdullah el-Beysuni, Abdü'l-Mümin Hoca b. Özbek Hoca el- Efsenci gibi hocalarının da etkisi olmuştur diye düşünülebilir.

6.1. Mercanî'nin Eserleri ve Fikir Dünyası

Mercanî'nin Arapça olarak kaleme aldığı tarihe ait en hacimli eseri, "*Vefayetü'l- Eslâf ve Tahiyetü'l- Ahlâf*"dır. Yedi cilt olarak kaleme alınmış olan bu eserin birinci cildi mukaddime şeklindedir ve burada İbn Haldun'un etkisi görülmektedir. Bu mukaddimede ilimleri sınıflama, tarih ilimlerinin diğer ilimler arasındaki yerini araştırıp bulma, tarihin seyrini etkileyen coğrafi, ekonomi, kültürel vb. faktörler üzerinde durulmaktadır⁵⁷. Mercanî ilimleri ikiye ayırarak, 1) Nakli ilimler, 2) Akli ilimler demektedir ve İbn Haldun'un tasnifini genişletmeye, derinleştirmeye ve yeni ilavelerle doğrulamaya uğraşmıştır. Nakli ilimlerden okuyarak, işiterek ve hazır malzemelere dayanarak öğrenilen ilimleri (ibadet, dil ve edebiyat, tarih) kastediyordu. Akli ilimlerden ise insanın kendi aklı ile ulaştığı ilimleri belirtiyordu. Ona göre matematik, fizik, tıp gibi fenleri bu sınıfa dahil edilmelidir⁵⁸. Bu birinci cildin (411. Sayfa) "*Mukaddimetü Vefiyyeti'l- Eslâf ve Tahiyeti'l-Ahlâf*" başlığıyla neşredilmiştir. (Kazan 1883). Diğer ciltlerde ise meşhur şahsiyetlerin hayat hikayeleri ve eserleri kronolojik sıraya göre anlatılmaktadır⁵⁹.

Mercanî'nin tarihe dair olan belki de en önemli ve en meşhur eseri, *Müstefâdü'l-Ahbar fî Ahvâl-i Kazan ve Bulgar* (I, Kazan 1303/ 1885, 1897, II, Kazan 1900) dır. Mercanî eserini o dönemin Tatar Türkçesi ile yazmıştır. Eser iki ciltten oluşmaktadır. Birinci ciltte İdil-Ural bölgesindeki Türklerin Rus işgalinden önceki tarihleri anlatılmaktadır. Burada daha çok Bulgar Türkleri üzerinde yoğunlaşmakla birlikte Hazar, Burtaş, Başkırt, Kıpçak ve Rus kavimlerinden bahsedilmekte, Saray Devleti, Kazan, Astrahan, Kırım, Sibir Hanlıkları ile

⁵⁵Kurat, "Medeni Uyanış", s. 104, Kanlıdere, a.g.mad. s. 164

⁵⁶ Devlet, "Mercanî I", s. 35,36. Devletşin, ege. s.45.

⁵⁷Devletşin, age. s. 48.

⁵⁸ Devlet, "Mercanî I", s. 11,12.

⁵⁹, Kanlıdere, a.g.mad. s. 171.

Nogay Ordası ve Kazak Hanlarının tarihleri ele alınmaktadır⁶⁰. İkinci Cildinde ise Türklerin, Rus hakimiyeti altındaki tarihe ait bilgiler bulunmakta ve ayrıca önemli kişilerin hayat hikayeleri hakkında ve bu bölgedeki mescitler ve medreseler hakkında önemli bilgilere yer verilmektedir⁶¹. Bu eser bir çok defa basılmış, gerek Kazanlılar tarafından ve gerekse Rus ve Batılı bilim adamları tarafından kaynak kitap olarak değerlendirilmiştir⁶². Türkiye’de de bu eserin tıpkı basımı yapılmıştır.

Bunların dışında Mercanî’nin bir çok eseri bulunmaktadır. Bunların en önemlileri şunlardır: Gılâletü’z-Zaman fi Tarihi Bulgar ve Kazan (Kazan 1878), Gurfetü’l-Havâki (Kazan 1864), Muhtasarü’n- Nücumü’z-Zahiretü fi Ahval-i Mısır-ı ve’l-Kahire II cilt, el-Fevâidü’l-Mühimme (Kazan 1880), vb.

Mercanî’nin fikir yapısına baktığımızda onun devamlı surette yeni fikirler ve düşünceler ortaya attığını görmekteyiz. Bu fikir ve düşünceleri gelecekte Tarat halkının ilerlemesine ve fikren gelişmesine neden olacaktır. Mercanî’nin Tatar halkını aydınlatan bazı fikir ve düşünceleri şunlardır:

6.2. Milli Kimlik ve Milli Benlik Anlayışı

Şehabeddin Mercanî’nin tarih ilmi ile uğraşması onda milli kimlik ve benliğin oluşmasını sağlamıştır. Nitekim tarih ile alakalı yazmış olduğu eserlerde özellikle “*Müstefâdü’l - Ahbâr*” adlı eserinde Tatarların geçmişlerine karşı ilgilerini uyandırmakta ve onların milli şuur kazanmalarında büyük rolü bulunmaktadır. İlk defa Kazanlı bir tarihçi kendi bölgesinin tarihini, milleti önüne sererek kendi benliklerine kıymet ve ehemmiyet vermek yolunda rehberlik etmektedir⁶³. Milli şuurun güçlenmesi sayesinde Mercanî ve ondan sonra gelen aydınlar milli dile (Tatarca) değer vermeye başlamışlardı. Mercanî dini konular hakkındaki eserlerini Arapça yazarken, kendi milletinin tarihi ile alakalı eserleri Türk dilinde yazdı. Dini eserleri Arapça yazmasının nedenini ise Mercanî; “*Türk dilinin dini fikirleri ifadeye elverişli olmadığını*” söylemektedir⁶⁴.

Mercanî, kendi halkının milli kimliğini gizleyerek kendilerini yalnızca Müslüman saymalarını sert bir dille eleştirmekte ve Tatar sözünü kullanmaktan çekinmemeleri gerektiğini ve Müslüman olmalarının Tatar olmalarına hiçbir surette zarar getirmeyeceğini ifade etmektedir⁶⁵.

⁶⁰Şehabeddin Mercanî, *Müstefâdü’l-Ahbar fi Ahval-i Kazan ve Bulgar I*, Kazan 1897, Tıpkıbasım, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1997.

⁶¹Şehabeddin Mercanî, *Müstefâdü’l-Ahbar fi Ahval-i Kazan ve Bulgar I*, Kazan 1900, Tıpkıbasım, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1997, Taymas, *Kazan Türkleri*, s. 131.

⁶² Necip Asım’ın “Türk Tarihi” adlı eserinde, bu kitap hakkında sitayişkâr ifadelerin yer aldığını görmekteyiz. İdil Bulgarları ve Hazarlar hakkındaki bölümleri aynen kitabına alan N. Asım şöyle demektedir: “*Şehabeddin Bahaeddin el- Mercanî’nin hakikat asr-ı hazırda ilmi tarihin vasıl olduğu derece-i kemal ile mütenasip bir surette Kazan Türkçesi ile telif ettiği Müstefâdü’l-Ahbar nam eserinde beyan ediyor. Bu eserin ne kadar mükemmel olduğunu şu sahifelerin haşiyeleri göstermeye yeterlidir*” demektedir. Bkz. Necip Asım, *Türk Tarihi*, 1316.

⁶³Kuart, “Medeni Uyanış”, s. 105.

⁶⁴Kuart, agm. s. 105.

⁶⁵Mercanî, *Müstefâdü’l-Ahbâr*’da; “Bazıları Tatar olmayı pek ayıp sayarak, o isimden nefret ederler ve biz Tatar değil, Müslümanız diye bağrışıp mücadele ederler. Ey miskin ! Bilfarz senin Müslüman’dan başka ismini din düşmanı ve milletin bilmez ise elbette seni Müslüman diye ayırt ederdi. Tatar olmazsan Arap, Tacik, Çinli,

Mercanî, eserlerinde Kazanlıların geçmişlerini unuttuklarını, hatta kendilerini eskiden beri Rus hakimiyeti altında bulduklarını sandıklarını belirterek onların kendi tarihlerine, kendi soylarına değer vermediklerini eleştirmektedir⁶⁶. Tabii ki bu şekilde bir şüursuzlukta Rusların uzun müddet yapmış oldukları mezalimin ve tahribatın büyük etkisi olmuştur. Bu bölgede yaşayan Türkler, kendi dillerini muhafaza etmiş olsalar bile kendinden önce kurulmuş olan İdil Bulgarları ve Kazan Hanlığı hakkında sadece bazı rivayetler ve hikayeleri hatırlamakta idiler. İşte Mercanî, bu eksikliği görmüş olmalı ki, bu konular hakkında eserler yazmıştır. Kısacası Kazan Türkleri arasında tarihe dayalı milliyetçiliğin⁶⁷ oluşmasında Mercanî'nin büyük rolü olmuştur. Nitekim onun eserleri okundukça Kazan Türkleri arasında milli kimlik ve benlik benimsenmiştir. Bu şekilde İdil-Ural bölgesinde XIX. Yüzyılın son çeyreğinden itibaren Türk milliyetçiliği ve hareketi başlamış oldu.

6.3. İslam Dini Konusundaki Görüşleri

Mercanî, modern Tatar milli kimliğinin oluşmasının yanında bir İslam ıslahatçısıdır. Mercanî, İslam dini ile ilgili olarak yeni görüşler ve yorumlar ortaya atanlardan birisidir. Mercanî, İslam dini yeniliğinin temelini ilk dönem İslam'ın saflığına geri dönüşün teşkil edeceğine dair taşıdığı inanç oluşturuyordu⁶⁸. Mercanî'ye göre Müslümanların geri kalmışlığının nedeni dinin yanlış yorumlanması ve dört mezhebin imamı gibi özgün fikirli alimlerin yorumlarının sonradan gelen alimler tarafından dondurularak hür düşünceye engel kalıplar haline dönüştürülmesidir. Mercanî'ye göre bu geri kalmışlığı aşmanın ve toplumu değiştirmenin en önemli dinamiği medrese öğretiminin ıslahında görmektedir⁶⁹. Bunun için Mercanî bir takım yeni fikirler ortaya atarak eğitimde geri kalmışlığın önündeki engelleri temizlemek istiyordu. Mercanî'nin programı şu temeller üzere oturmaktaydı:

- a) İctihat kapısı herkese açıktır. Yani herkes Kur'an'daki her dini meseleye karşılık, kendi düşüncesine göre kendisi cevap bulabilir.
- b) Taklitçiliğe son verilmesi. Başkalarının fikirlerini körü körüne kabul etme âdetine kesinlikle son verilmelidir.
- c) Medreselerden eski, yararsız kitaplar kaldırılmalıdır.
- d) Medrese programına Kur'an, Hadis ve İslam tarihi dersleri konulmalıdır.
- e) Medresede dini olmayan ilimlerin ve Rus dilinin okutulmasına itiraz edilmemelidir.
- f) Müslümanlar taassuptan uzak Asr-ı Saadet esaslarına göre yetiştirilmeli, İslam dini hurafelerden, yabancı unsurlardan ve taassuptan temizlenmelidir⁷⁰.

Nogay, Hitay, Rus, Avrupalı, Prus veya Nemçe (Avusturyalı) da değilsen öyleyse sen kimsin ?" demektedir. Mzk. Mercanî, age. s. 4.

⁶⁶Mercanî, **Müstefâdü'l-Ahbâr** adlı eserinde, "Öyle ki kavmimizin çoğunluğu çok eskiden beri bu yolda Rusya hükümeti yönetiminde bulunuyoruz sanırlar. Bulgar ve Kazan ile ilgili olarak "Şehr-i Bulgar Evliyalari" veya "Azizler Kabri", "Han Mescidi" nden söz ederler, eksiklikle abartmak istediklerinde "ha, o han zamanındaki iş" derler. Sözlerinin anlamını bile sağlıklı biçimde hayal ve akıl edemezler. Kendi kavimlerinde ne kadar han, hakan gelip geçtiği hakkında bilgi bile yok" demektedir. Bkz. Mercanî, age. s. 4.

⁶⁷Akçura, age. s.79.

⁶⁸Rorlich, age. s. 116.

⁶⁹Kanlıdere, a.g.mad. s. 170.

⁷⁰Devletşin, age. s. 49. Kanlıdere, a.g.mad. s. 170.

Mercanî'nin bu düşünceleri kendi zamanında uygulanmadı ise de öğrencisi Hüseyin Feyizhanî ve ondan sonra gelen Ceditçiler tarafından uygulanmıştır.

6.4. Modernizm anlayışı

Mercanî'nin en önemli özelliklerinden biri de Kazan'da başlayacak olan yenileşme veya modernleşme hareketinin düşünce yapısını oluşturmasıdır. Mercanî ortaya koyduğu fikirleri ile halkını geri kalmışlık düşüncesinin olumsuz tesirinden kurtarmaya çalışmıştır. Mercanî gibi saygın bir din aliminin İslamiyet ile modernliği uzlaştıran yeni yorumları, 1870'lerden itibaren modernlikle yüz yüze gelen (çünkü o sırada Rusya'da endüstri çağı ile birlikte Rus aydınlanma hareketi başlamıştı) fakat dine de bağlı kalmaya çalışan Rusya Müslümanlarının hayat tarzına uygun düşmekte idi.

1870 senesinde yeni bir kanunla medreselerde Rusça okutulması mecburiyeti mollalar ve ulema arasında tartışmalara yol açtı. Bu konuda Mercanî, Tatarların ilerlemesinin Rusçayı da bilen din adamı ve öğretmenlerin yetişmesine bağlı olduğunu savundu. Özellikle fen bilimlerinin öğrenilmesi ve sorumlu mevkilerde bulunan Tatarların Rusya'nın kanun ve nizamlarından haberdar olmasının resmi dili bilmekten geçtiğini söylemektedir. Buna rağmen Mercanî, Rusların geleneklerini almaktan, kendi aralarında Rusça konuşmaktan ve ana dile Rusça kelime karıştırmaktan sakınılması gerektiğini de belirtiyordu⁷¹.

Şehabeddin Mercanî, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Rusya Müslümanları arasında daha sonraları Usul-i Cedid (Yeni Usul)⁷² adı altında geliştirilen hareketin önemli bir halkasını teşkil etmişti. Avrupa'daki ilerleme karşısında, eski sistem medrese ve mekteplerin öğretim usullerinin ihtiyacı karşılamadığını görmüş, bu sebeple milli eğitim kurumlarının, fen bilimlerine de yer verilecek şekilde yeniden düzenlenmesi gerektiğini belirtmişti. Mercanî'nin bu yoldaki bütün fikirleri uygulanmamışsa da bu hareket sonraları öğrencisi Hüseyin Feyizhanî ve İsmail Gaspıralı'nın önderliğinde yürütüldü. Ayrıca Kursavî ile başlayan ve Mercanî tarafından da desteklenen "hür düşünce" ile Kazan'da yeni düşünürlerin ve alimlerin yetişmesi sağlandı ve dolayısıyla yenileşme hareketine ivme kazandırıldı.

Mercanî'nin modernleşmeye yakınlığına bir örnek de Rus ve batılı ilim adamlarıyla olan münasebetidir. O dönemde hiçbir din adamının cesaret edemediği bu olay, bir yenilikti. Mercanî, Rus ve batılı entelektüel çevreyle temas kurarak onların hayatlarını inceleme fırsatı buldu.

Sonuç

Sonuç olarak Orta Asya Türklüğü arasında XIX. yüzyılın başlarından itibaren gelişen yenileşme hareketinin öncülerinden sayılan ve Rusya'daki Türk halkları arasında yetişen ilk modern Kazanlı Tatar Türk alimleri, tarihçiler, din adamları ve medrese ulemaları, benimsediği fikirler ve görüşler ile Rusya Müslümanları ve hatta İslam dünyası arasında büyük üne kavuşmuşlardır. Özellikle Mercanî, bir taraftan din alanında yeni görüşler ortaya atarken bir taraftan da kendi milletinin tarihini tüm yönleriyle inceleyerek, milletinin belirli bir kimlik ve benlik kazanmasında büyük rol oynamıştır. Mercanî ve diğer büyük Tatar

⁷¹Kanlıdere, a.g.mad. s. 171.

⁷²Ceditçilik Hareketi için bkz. Taha Akyol, "Ceditçilik", **DİA**, C. 14. İstanbul 1996.

alimleri gerek yazdıkları eserler ve gerekse yetiştirdiği talebeler sayesinde milletinin modernleşmesine ve bu bölgede daha sonra başlayacak olan “**Ceditçilik**” ve “**Maarifetçilik**” hareketinin başlamasına büyük katkıda bulundular.

Mercanî, tarihe ait eserleriyle Kazan Türkleri arasında modern anlamda ilk defa eser yazan şahsiyetlerden birisidir. Onun bu eserleri hem milletinin şuurlanması hem de kendi geçmişlerini öğrenerek gurur duymasına vesile olmuştur. Hatta Mercanî'nin bu eserleri Rus ve batılı ilim adamları tarafından da takdir edilerek tüm ilim dünyasına tanıtılmıştır. Gerçekten de Mercanî'nin eserleri günümüzde bile tüm ilim aleminde temel kaynak olarak kullanılmaktadır. Ayrıca Mercanî, bir öncü olarak, kendisinden sonra da Kazan Türklerinin tarihi hakkında bir çok eserlerin vücuda getirilmesine zemin hazırladı.

Kazanlı Türk alimlerinin attıkları yeni görüşler ileride bu bölgede bir çok düşünür ve alimin yetişmesine vesile olacaktır. Bunlar arasında en önemlileri, Musa Carullah Bigi, Alimcan Barudi, Hadi Atlasi, Fatih Kerimi, Abdürreşid İbrahim, Abdullah Tukay, Fatih Emirhan, Kerim Tinsur, Hadi Maksudi, Sadri Maksudi, Yusuf Akçura gibi mümtaz şahsiyetlerin isimlerini sayabiliriz. Kazan bölgesinde siyaset, iktisat, idare, edebiyat, fikir ve düşünce alanlarında bir inkılâp yapılmıştır.

Kazan halkı Mercanî'ye ve diğer büyük ilim adamlarına olan vefa borcunu unutmamış ve onlar için çeşitli projeler gerçekleştirmişlerdir. Mesela, Mercanî'nin 100. Doğum yıldönümüne binaen bir ilim heyeti kurulmuş ve Mercanî'nin hayatının tüm yönleri bu eserde anlatılmıştır.

KAYNAKÇA

AKYOL, T., “Ceditçilik”, **DİA**, C. 14. İstanbul 1996.

ALGAR, H., “Şeyh ZeynulResulev: Volga Ural Bölgesinin Son Büyük NakşibendiŞeyhi”, **İlim ve Sanat**, İstanbul 1985.

BALA, M., “İşan”, **İA**, C. V/2, Eskişehir 1977.

CHATHAL, Lemerciel-Quesquejay, **Abdülkayyum el-Nasri**, (19.yüayılda Bir Tatar Islahatçı), (çev. Deniz Bozer), Ankara 1984.

DEVLET, N., “Kazanlı Tarihçi ve Islahatçı Din Adamı ŞihabeddinMercanî I”, Kazan Sayı 5, Ankara 1972.

DEVLET, N., **1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi**, Ötüken Yayınları, İstanbul 1998.

DEVLET, N., **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi**, Ankara 1999.

DEVLETŞİN T., **Sovyet Tataristan'ı**, (çev. Mehmet Emircan), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.

KANLIDERE, A., “Mercanî”, **DİA**, C. 28, Ankara 2003.

KOMATSU, H., “Buaha ve Kazan”, **IX. Türk Tarih Kongresi** (21-25 Eylül 1981) C. II, Ankara 1988, s. 602.

KOMATSU, H., “Buhara ve Kazan” , IX. Türk Tarih Kongresi, (21-25 Eylül 1981), C. II, TTK, Ankara 1988.

KURAT, A. N.,“Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri”, **DTCF. Dergisi**, C. XXIV, Sayı 3-4, Ankara 1966.

NECİP Asım,Türk Tarihi, İstanbul 1316.

RORLİCH, Ayzade A.,**Volga Tatarları**, (çev. Mehmet Süreyya Er), İstanbul 2000.

ŞEHABEDDİN Mercanî, **Müstefadü'l-Ahbar fi Ahval-i Kazan ve Bulgar I**, Kazan 1897, Tıpkıbasım, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1997.

TAYMAS, A.,**Kazan Türkleri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2000.

TEMİR, A.,**Wilhelm Radloff Devri**, Ankara 1991.

TEMİR, T.,“Kursavî Abdünnasır”, **Türk Ansiklopedisi**, C. XXII, Ankara 1975.